

պետք է տալ այս թվին, և ոչ միայն այն պատճառով, որ դա ավելի տրամաբանական է, այլ առաջին հերթին, որովհետև փոքրասիական պատմիչ է, չեզոք աղբյուրների վրա հենվող, ինչպես և այն պատճառով, որ թե՛ Ապպիանոսի նկարագրածի, և թե՛ հենց Պլուտարքոսի պատմածի համաձայն, ըստ էության, տեական ճակատամարտ տեղի չի ունեցել³⁵, որպեսզի կողմերից մեկը այդչափ կորուստներ տար:

Իր տարած կարևոր հաղթանակից հետո Լուկուլլոսը նոր եռանդով դարձավ Տիգրանակերտի պաշարմանը: Իրադրությունը փոխվել էր այն իմաստով, որ քաղաքն արդեն հույս չունեի կամ համեմատյալ դեպս մոտ ժամանակներում չէր կարող հույս ունենալ, թե դրսից օգնություն կստանա: Քաղաքացիները բարձրաբերձ պարիսպներից ականատես էին եղել ճակատամարտի ողջ ընթացքին: Հռոմեացիներն այժմ փոխում են իրենց տակտիկան, գրոհների փոխարեն դիմելով դավադրական միջոցներին:

Տիգրանակերտի անկման մասին առկա են չորս հեղինակների վկայություններ, որոնց հաղորդածները, որքան էլ տարբեր են իրարից, բայց մի խնդրում համերաշխ են՝ քաղաքը դավադրաբար հռոմեացիներին են հանձնել Տիգրանակերտում գտնվող օտարերկրացիները: Ըստ Ապպիանոսի՝ Մանկայոսի մոտ ծառայող հույն վարձկան զինվորներն էին, որ ապստամբելով, ներս թողեցին հռոմեացիներին: Կասսիոս Դիոնը հաղորդում է, որ այդ արել են Տիգրանակերտի օտարերկրացի բնակիչները: Պլուտարքոսը խոսում է ընդհանրապես «հելլենների ապստամբության» մասին՝ «բարբարոսների դեմ»: Վերջապես, Մեմնոնի ասելով, դավադիրները Միհրդատ Եվպատորի՝ Տիգրանակերտում գտնվող զորապետներն էին³⁶, ինչևէ, քաղաքն ընկավ հռոմեացիների ձեռքը, սաստիկ կողոպուտի ենթարկվեց ու քարուքանդ արվեց:

Սակայն հաջորդ տասնամյակների ընթացքում այն վերածնվեց և մ. թ. 1 դարի կեսերին նորից դարձավ Հայաստանի կարևորագույն կենտրոններից մեկը³⁷:

3. ՀՌՈՄՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՆԱՀԱՆՋԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

Լուկուլլոսը Կոդդուֆում: Վրա հասավ ձմեռը, և հակառակորդները յուրովի օգտագործեցին այն. մեկը՝ հանգստի, մյուսը՝ նոր ուժեր կուտակելու համար: Լուկուլլոսը իր բանակով քաշվեց Կորդուբ՝ ձմեռելու Այս երկիրը, Ստրաբոնի հաղորդմամբ, հատկապես բարենպաստ էր տրամադրված հռոմեացիների նկատմամբ: Կորդվաց թագավոր Զարքինոսը, ինչպես նշվեց, դեռևս Ապպիոս Կլավդիոսի պատվիրակության օրերին էր գայթակղվել հռոմեացիների խոստովանելով և իր ծառայություններն առաջարկել նրանց: Տեղեկանալով Զարքինոսի դավաճանությունը, Տիգրանը մահապատժի էր ենթարկել նրան՝ իր ընտանիքի հետ միասին: Այժմ կորդվաց ավագանին կարող էր հագուրդ տալ Տիգրանի նկատմամբ ունեցած թշնամանքին, հանգիստ տրամադրելով և այլևայլ ծառայություններ մատուցելով Լուկուլլոսին ու նրա բանակին: Վերջինս:

35 Հմմտ. Հրադ. Արմեն, Մեծն Տիգրան, էջ 179 և հաջ.:

36 S^cu App., Milhr., 86; Dio, XXXVI, 2, 3; Plut., Lucul., 29; Memn., 57:

37 S^cu Tac., Ann., XV, 4:

էլ երախտահատույց եղավ, կատարելով Զարբիհնոսի հուղարկավորման ծեսը՝ հնարավոր ճոխությամբ ու թանկարժեք մահարձան կանգնեցնելով նրան: Այս պատմությունն անող Պլուտարքոսը շարունակության մեջ ակամա ի հայտ է բերում Լուկուլլոսի այս քնքշությունների իրական պատճառը: Քաղաքիհնոսի արքունիքում, — գրում է նա, — գտել էին մեծ քանակությամբ ոսկի և արծաթ, իսկ պահեստներում կար երեք միլիոն մեգիմն ցորեն: Այսպիսով և՛ զինվորները հարստացան, և՛ Լուկուլլոսը զարմացավ, որ ինքը մեկ դրամ անգամ չստանալով հասարակական գանձարանից, պատերազմը վարում է միայն իր միջոցներով³⁸:

Լուկուլլոսը, հիրավի, կարող էր գոհ լինել: Տիգրանի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո նրան հնազանդվել էին Տիգրանի նախկին հպատակները՝ արաբական ցեղերի առաջնորդները, Կոմմագենե թագավորության իշխող Երվանդունի Անտիոքոս Ա-ը: Նրան հաջողվել էր Ասորիքից հայերի նահանջելուց հետո թափուր մնացած Սելևկյանների գահին նստեցնել Սելևկյան Անտիոքոս ԺԳ-ին՝ Տիգրանի կողմից մահապատժի ենթարկված Կլեոպատրա-Սելենե թագուհու որդուն: Մոփքը ևս հարել էր Լուկուլլոսին:

Ոգևորված այս բոլորով, Լուկուլլոսը, համաձայն որոշ տվյալների, մտադրվել էր շարունակել իր երթը դեպի Արևելք և հարձակվել պարթևների վրա: Մի շարք հետազոտողներ կասկածում են այս հաղորդման իսկությունը³⁹, ենթադրելով, որ Լուկուլլոսը չէր կարող նման բախտախնդրական քայլի մասին մտածել, թիկունքում ունենալով Տիգրանին ու Միհրդատին: Գուցե և այդպես է, բայց հայտնի է, որ Արևելքում որոշ հաջողությունների հասած հռոմեական զորքն բոլոր զորավարները երազել են տիրանալու Ալեքսանդր Մակեդոնացու փառքին, և Լուկուլլոսն էլ կարող է տառապած լինել այդ ցավով: Ինչևհից, նրա բանակում գտնվել են սառնարյուն մարդիկ, որոնք կտրականապես հակադրվել են այդ ծրագրին և կասեցրել այն⁴⁰: Պարթևների դեմ արշավանք ոչ միայն տեղի չունեցավ, այլև նրանց մոտ պատվիրակություն ուղարկվեց՝ դաշինք կնքելու առաջարկությամբ⁴¹:

Պատեհրազմի հետագա ընթացքը: Պարթևների դիմքը: Հիրավի, Լուկուլլոսի համար հայկական պատերազմը ոչ միայն ավարտված չէր, այլև դեռ նոր էր: Իտնում իր վճռական փուլը: Իսկ ինչով էր զբաղված Տիգրանը այդ միջոցին: Ծակատամարտից հետո նա խիստ ընդհված վիճակում քաշվել էր մի ապահով վայր: Զե՞ որ սա առաջին պարտությունն էր՝ երկուսուկես տասնամյակների ընթացքում նրա տարած անընդմեջ հաղթություններից հետո: Նրա մոտ անմիջապես եկավ Միհրդատ Եվպատորը, որն ուշացել էր Տիգրանակերտի ճակատամարտից: Կորովի պոնտացին, որ իր կյանքում բազմաթիվ ճախրումներ ու անկումներ էր ապրել, իր մեջ ուժ գտավ քաջալերելու Տիգրանին և նրա ուշադրությունը դարձնելու հերթական խնդիրների վրա:

³⁸ Plut., Lucul., 29.

³⁹ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, „Klio“ X, էջ 195, Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 138:

⁴⁰ Տե՛ս Plut., Lucul., 30:

⁴¹ Տե՛ս Dio, XXXVI, 3, 1; App., Mithr., 87:

Անհրաժեշտ էր նոր ուժեր հավաքել հռոմեացիների դեմ պատերազմը շարունակելու համար և հոգ տանել երկրի արտաքին հարաբերությունների կարգավորման մասին: Ասորիքը Տիգրանի համար, ըստ երևույթին, գործնականորեն կորսված էր: Անհավանական չէ, սակայն ինչպես կտեսնենք, որ այնտեղից կուսակալ Բագարատի հեռանալուց և Անտիոքոս ԺԳ Սելևկյանի գահակալումից հետո էլ հայերն Ասորիքում ինչ-որ դիրքեր դեռ շարունակում էին պահպանել⁴²: Այնուամենայնիվ, օգնություն սպասել այնտեղից՝ ավելորդ էր: Արևելքում վիճակը անհամեմատ կայուն էր: Նվաճված Ատրոպատյան Մարաստանը տակավին շարունակում էր մնալ Հայկական տերության կազմում, իսկ նրա թագավոր Միհրդատը՝ Տիգրանի փեսան, հռոմեացիների դեմ մղվող պայքարում գործուն մասնակցություն էր ցույց տալիս՝ իր զորքի հետ միասին: Այդ պայքարին շարունակում էին մասնակցել նաև իբերական ու աղվանական ուժերը: հյուսիսում ևս, ուրեմն, Տիգրանի ազդեցությունը պահպանվում էր:

Կարևոր էր պարթևների դիրքորոշման խնդիրը: Տիգրանն ընկճել էր նրանց, խլել մի շարք երկրամասեր և դրանց հետ՝ «արքայից-արքա» տիտղոսը կրելու իրավունքը: Ինչպես պիտի վարվեին պարթևները Հայաստանի համար այս ծանր ժամին: Այդ հարցը առաջնակարգ նշանակություն ուներ Լուկոկլլոսի դեմ պատերազմի շարունակման հեռանկարները գծելիս: Այստեղ առաջին անգամ ու դեռևս սաղմնային վիճակում Հայաստանի առջև ծառացավ մի խնդիր, որը հետագայում պիտի դառնար և դարեր շարունակ պիտի մնար նրա արտաքին քաղաքականության և ընդհանրապես նրա կյանքի կարևորագույն խնդիրը՝ Արևմուտքի ու Արևելքի պայքարը և Հայաստանի վիճակը կռաւի ու սալի միջև:

Տիգրանն ու Միհրդատը դիմում են պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ին, նրան հորդորելով՝ դաշնակցել Հռոմի դեմ մղվող պատերազմում: Նրանք ջանում են համոզել Հրահատին, որ Հռոմն իր առաջխաղացման մեջ կանգ չի առնելու, և իրենց հաղթելու դեպքում հաջորդ զոհը լինելու է Պարթևստանը⁴³: Տիգրանը խոստանում է վերադարձնել «Յոթանասուն հովիտները»՝ պատանդությունից ազատվելու իր փրկագինը, որ հետո ետ էր խլել, ինչպես և Հյուսիսային Միջագետքի նախկինում պարթևներին պատկանած հողերը⁴⁴:

Հրահատը կանգնած էր երկընտրանքի առջև. դաշինքի առաջարկ էին արել նրան, ինչպես կսպասվեր, նաև հռոմեացիները: Պարթևները գրեթե դեռ չփման առիթներ չէին ունեցել հռոմեացիների հետ (միայն 93 թվականին նրանց պատվիրակ Օրոբազոսը դաշնագրի նման մի բան էր կնքել այն ժամանակ Կապադովկիայում գտնվող Սուլլայի հետ)⁴⁵ և նրանց հանդեպ քաղաքականության մշակված գիծ չունեին: Հրահատը բավարարվեց երկու կողմերին էլ տարտամ խոստումներ տալով և առժամանակ իր երկիրը հեռու պահեց արևմուտքում տեղի ունեցող բուռն իրադարձություններից⁴⁶:

42 Տե՛ս ստորև, էջ 598:

43 Տե՛ս Sallust., IV, fr., 20:

44 Տե՛ս App., Mithr., 87; Memn., 58:

45 Տե՛ս Plut., Sulla, 5: Տե՛ս J. Dobiasz, Les premiers rapports des romains avec les parthes, „Archiv orientální“, 3 (1931), էջ 244:

46 Տե՛ս App., Mithr., 87:

Այսպիսով, Հայաստանը, եթե ի դեմս պարթևների ձեռք չբերեց դաշնակից, ապա թշնամի էլ չունեցավ, իսկ տվյալ իրադրության մեջ դա խիստ բարենպաստ հանգամանք էր: Տիգրանը կարող էր բոլոր ուժերն ուղղել հռոմեական զավթիչների դեմ:

Լուկուլլոսի արշավանքը դեպի Արտաշատ: Տիգրանի հերթական մտահոգությունը նոր գործ հավաքելն էր: Այս խնդրում ևս Միհրդատը զորավիգ եղավ նրան: Ձմռան ընթացքում գործեր հավաքվեցին ողջ Հայաստանից, և ստացվեց մի ստվար զանգված: Սակայն դա դեռևս զորք չէր և այդպիսին դարձնելու համար նախ և առաջ գտնում կատարվեց՝ թողնվեցին ամենաուժեղները, Ապպիանոսի ասելով, մոտ 100 հազար, երկու երրորդը՝ հետևակ, մնացածը՝ այրուձի: Սրանք սկսեցին մարզվել՝ պատերազմի անցած դրվագներում ձեռք բերված փորձի հաշվառմամբ, իսկ հռոմեական տակտիկան լավագույնս ուսումնասիրելու համար Միհրդատը գործի լծեց իր զորահրամանատարներից շատերին, որոնք հռոմեական բանակի հետ պատերազմելու մեծ փորձ ունեին: Այսպիսի միջոցներով կարճ ժամանակի ընթացքում ստեղծվեց մի նոր մարտունակ բանակ, որը և պիտի շարունակեր պայքարը Լուկուլլոսի դեմ:

Լուկուլլոսի նոր, 68 թվականի ռազմարշավի նպատակն էր Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքի՝ Արտաշատի նվաճումը, որով, ըստ երևույթին, հույս ուներ վերջնական հաղթանակ տանել Հայաստանի նկատմամբ. և, իհարկե, նորանոր հարստություններ ձեռք գցել: Գարնանը նա շարժվեց դեպի Տարոն՝ Մշո դաշտը՝ Տիգրանակերտի վրայով: Սակայն սա արդեն այն արշավանքը չէր, որ նա իրականացրել էր պատերազմի առաջին փուլում՝ իր նկատմամբ բարենպաստ տրամադրված Մոփեի վրայով սրընթաց հասնելով Տիգրանակերտ: Իսկական պատերազմը հայ ժողովրդի ուժերի բուն մասնակցությամբ՝ նոր էր սկսվում: Հայկական զորքերը անընդհատ հարվածներ էին տեղում հռոմեական բանակի վրա՝ մերթ թեքից, մերթ ճակատից կամ թիկունքից, մեծ կորուստներ պատճառում և դժվարացնում պարենավորումը: Երբ Լուկուլլոսը ի վերջո հասավ Մշո դաշտ, արդեն ամառ էր: Սակայն տեղի բարձրություն պատճառով, հացահատիկի արտերը դեռ կանաչ էին, հանգամանք, որ էլ ավելի դժվարացրեց հռոմեացիների կացությունը:

Տիգրանն ու Միհրդատը, երկու մասի բաժանված զորքի գլուխ կանգնած, հաջորդաբար հարձակումներ էին գործում հռոմեական զորքի վրա, խուսափելով, սակայն, վճռական ճակատամարտ տալուց: Լուկուլլոսին, ընդհակառակն, միակ ելքն էր թվում այդպիսի ճակատամարտը: Ձգտելով այն պարտադրել հակառակորդին, Լուկուլլոսը պաշարեց Միհրդատի ճամբարը, բայց իր նպատակին չհասավ, որովհետև թիկունքից վրա հասավ Տիգրանը⁴⁷: Այսպես անցավ ամառը և վրա հասավ աշունը, իր փոփոխական եղանակով: Ձմեռն հեռու չէր և Լուկուլլոսը երկրնտրանքի առջև էր կանգնած՝ կամ դադարեցնել արշավանքը և հեռանալ Հայաստանից, որ հավասարազոր կլիներ պարտության և կամ ինչ գնով էլ լինի, ճակատամարտ տալ հայկական զորքերին: Նա ընտրեց վերջինը և, որպես միջոց, իր արշավն ուղղեց անմիջապես Արտաշատի վրա, ենթադրելով, որ Տիգրանը կկանգնի իր ճանապարհին:

47 *Sb's Plut., Lucul., 31; Dio., XXXVI, 4, 2:*

Արածանիի ճակատամարտը և հռոմեական բանակի նահանջը: Իսկապես, Արածանիի գետանցի մոտ Տիգրանը սպասում էր նրան իր զորքով: Պլուտարքոսը աղբյուր ունենալով Լիվիոսի երկը, որը հենված էր իրեն՝ Լուկուլլոսի զեկույցների վրա, փորձում է Արածանիի ճակատամարտը ներկայացնել որպես Տիգրանակերտի ճակատամարտի մի կրկնություն, այն տարբերությամբ, որ, ինչպես Պլուտարքոսի վկայությամբ Լիվիոսն է ասում՝ «թշնամու կորուստը ավելի մեծ է եղել առաջին (Տիգրանակերտի) կովում, սակայն այս (Արածանիի) կովում սպանվել ու գերի էին ընկել ավելի անվանինները»⁴⁸, Ի տարբերություն սրանից, Դիոն Կասսիոսի մոտ կարգում ենք. «Հարձակման ժամանակ թշնամու այրուձին խիստ նեղը գցեց հռոմեական հեծելազորին, բայց հետևակի հետ ոչ ոք նրանցից դուրս չկալավ ձեռնամարտի, այլ նրանք իսկույն ետ էին քաշվում, երբ Լուկուլլոսը հեծելազորին օգնության էր տանում վահանակիրներին: Չնայած դրան, թշնամիները որևէ վնաս չկրեցին, այլ նրանք, ետ դառնալով՝ նետեր էին արձակում հետապնդողների վրա, և շատերին իսկույն սպանեցին ու շատերին էլ վիրավորեցին»⁴⁹:

Պլուտարքոսի և Դիոնի պատմած տարբերակների միջև ընտրություն կատարելու և ընդհանրապես իրադրության ճիշտ գնահատման համար բավական է ուշադրություն դարձնել ճակատամարտին հաջորդած օրերի ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա, որից էլ կպարզվի, որ հռոմեացիների տարած ինչ-որ հաղթանակի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող. նրանք պարզապես պարտվել էին:

Բանն այն է, որ լանցավ մի քանի օր և Լուկուլլոսը ընդհատեց իր արշավը, հրաժարվեց Արտաշատ հասնելու մտքից և բռնեց նահանջի ուղին. Հարց է ծագում, թե ինչո՞ւ հաղթանակած բանակը պետք է այդպես վարվեր: Պլուտարքոսը մանրամասն պատմում է, որ այդպիսին էր զորքի կամքը, որը ապստամբեց Լուկուլլոսի դեմ և պահանջեց վերադառնալ: Ինքը՝ զորավարը, պնդում էր համառորեն ու խնդրում, որ նրանք մի փոքր էլ համբերեն, մինչև որ կվերցնեն Հայաստանի Կարթագենը (Արտաշատը—ճեղ.)⁵⁰, բայց զինվորները մնացին անդրովելի: Աննկուն զորավարի և թուլամորթ զորքի այս հակադրման մեջ անշուշտ, զորավարը խիստ շահում է, որը և Պլուտարքոսի բուն նպատակն է: Բայց կարևորը, իհարկե, այդ չէ, այլ նահանջի իրական պատճառները: Որպես այդպիսիք, Պլուտարքոսը ներկայացնում է հանկարծակի վրա հասած ցրտերը, ձյունը, գետերի սառցապատումը և այլն: Մի շարք գիտնականներ հավատ են ընծայել այս պատճառաբանությանը, առանց մտաբերելու, որ նկարագրված իրադարձությունները տեղի են ունեցել վաղ աշնանը, ընդամենը սեպտեմբերի կեսերին, մինչդեռ հայտնի է, որ Հայաստանում ցրտերը վրա են հասնում ավելի ուշ: Պետք է մերժել, ուրեմն, Պլուտարքոսի և սրան հարող Ապպիանոսի բացատրությունը և լսել Դիոնին, որը նահանջի պատճառ է համարում զորքի կրած մեծ կորուստները և սննդամթերքի պա-

48 Plut., Lucul., 31.

49 Dio, XXXVI, 3, 4.

50 Str. Plut., Lucul., 31.

կասությունը⁵¹։ Նույն ոգով է արտահայտվում և դեպքերին ժամանակակից կիկերոնը⁵²։

Պարզվում է, որ հռոմեական բանակի կարգ ու կանոնը սնվում էր ռազմական հաջողություններով միայն, և ոչ այնքան հաջողություններով, որքան դրանց հետ կապված ավարի առատությունը։ Երբ զորքը ընկնում է նեղ վիճակի մեջ, մեծ կորուստներ տալիս, եղանակն էլ անբարենպաստ է, ուտեստը՝ անբավարար, նա դադարում է հրամաններին ենթարկվելուց։ Բանակի բարեհաճ վերաբերմունքը պեթ նահանջի ճանապարհին շահելու համար հռոմեական զորավարը որոշում է առնել Մծբին քաղաքը և նրա հարստություններով բավարարել լեգեոներներին։ Մծբինի վերակացուն էր Տիգրանի եղբայր Գուրասը, իսկ զինվորական ուժերի ղեկավարը՝ հույն Կալլիմաքոսը, որը նախկինում ծառայել էր Միհրդատին և ղեկավարել Պոնտոսի Ամիսոս քաղաքի պաշտպանությունը՝ Լուկուլլոսի դեմ։ Մծբինը, որը լավ ամրացված էր (շրջապատված էր երկու զուգահեռ պարիսպներով) մի քանի ամիս դիմադրում է, բայց ի վերջո Լուկուլլոսին հաջողվում է առնել այն ու կողոպտել ինչպես մինչ այդ՝ Տիգրանակերտը⁵³։ Գուրասին Լուկուլլոսը չվնասեց, բայց Կալլիմաքոսին՝ իոհին թշնամուն, շղթայել տվեց։ Հռոմեական զորքը ձմեռեց Մծբինում։

Միհրդատի և Տիգրանի հակաճառակամը։ Մծբինի առումը Լուկուլլոսի և նրա բանակի կարապի երգն էր։ Հայերն ակտիվորեն վերսկսել էին ռազմական գործողությունները։ Հայկական մի զորամասի գլուխ կանգնած, Միհրդատը նորից մտել էր Պոնտոս ու վերանվաճում էր իր թագավորությունը, իսկ Տիգրանը Հայաստանի հարավային մասերն էր մաքրում հռոմեացիներից⁵⁴։ Միհրդատը պարտության մատնեց Ֆաբիոսին՝ Լուկուլլոսի զորավարներից մեկին, որի տնօրինությանն էր հանձնված Պոնտոսը, և հետամուտ եղավ նրա մյուս զորավարին՝ Տրիարիոսին։

Տեղեկանալով սրանց ծանր վիճակին, Լուկուլլոսը մտադրվեց շարժվել Միջագետքից դեպի Պոնտոս՝ օգնելու Տրիարիոսին։ Զորքը, սակայն, որը մի անգամ սովորել էր չենթարկվել իր հրամանատարին, հրաժարվեց տեղից շարժվել մինչև եղանակները չտաքանան⁵⁵։ Լուկուլլոսին, այսպիսով, միայն 67 թվականի գարնանը հաջողվեց տեղից շարժվել և մտնել Պոնտոս։ Բայց դա դրական ոչինչ չտվեց նրան, որովհետև դրանով նա փաստորեն թողեց ու հեռացավ Հայաստանից, ընդմիջտ հրաժարվելով նրա նվաճման մտքից, որի իրականացման համար նա այդքան զոհեր էր տվել և եռանդ ծախսել։ Տրիարիոսին ևս նա չկարողացավ օգնել, որովհետև մինչև նրա տեղ հասնելը՝ ամեն ինչ վերջացած էր։ Միհրդատը ահավոր ջարդ էր տվել նրա զորքին, որի հետևանքով հռոմեացիները կորցրել էին 7000 զինվոր⁵⁶։

Այնուհետև, Լուկուլլոսը խսառու անկարող դարձավ ղեկավարել իր բարոյալքված բանակը և ինքը խաղալիք դարձավ իր զինվորների ձեռքին։ Սրանց

51 *Strabo*, Dio, XXXVI, 6, 1:

52 *Strabo* 2. Մեծեղյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 155 և հաջ.:

53 *Strabo*, Plut., Lucul., 32; Dio, XXXVI, 6, 7:

54 *Strabo* App., Mithr., 88; Dio, XXXVI, 8, 10:

55 *Plut.*, Lucul., 34:

56 *Strabo* App., Mithr., 84; *Plut.*, Lucul., 35:

պահանջով էր, որ նա քաշվեց Գալատիա և չկարողացավ դիմագրավել Տիգրանի ձեռնարկած արշավանքին՝ դեպի արևմուտք։ Ավարտելով հայկական հողերի ազատագրումը, Տիգրանը, իր փեսա՝ Ատրոպատյան Մարաստանի թագավոր Միհրդատի օժանդակությամբ կրկին ներխուժել էր Կապադովկիա և դուրս վճռել նրա թագավոր, հռոմեացիների դրածո Արիոբարզանին⁵⁷։

Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը։ Թվում էր, թե Հայաստանի համար հանգամանքները բարենպաստ են և կարելի է փորձ անել վերականգնելու տերությունը՝ իր նախապատերազմյան կերպարանքով։ Բայց դրան խանգարիցին ներքին պառակտումները, որոնք հատկապես ուժգնորեն ծավալվեցին հենց այդ տարիներին։ Անցյալում արդեն եղել էին խլրտումներ ու դավադրություններ, որոնց ժամանակ զոհվել էին Տիգրանի երկու որդիները (ավագի անունն էր Զարեհ)՝ երկուսն էլ Միհրդատի դուստր Կլեոպատրայից⁵⁸։ Այժմ էլ դավադրություն կազմակերպեց սրա երրորդ որդին՝ Տիգրանը, որին պատմագիրները Կրտսեր են անվանել։ Դեռ 67 թվականին նա ապստամբեց, բայց, պարտություն կրելով, փախավ պարթևների մոտ։ Սրանց հետ էր սկզբնապես կապում իր հույսերը բախտախնդիր ու անկայուն երիտասարդը⁵⁹։ Հրահատ Գըրնդունեց նրան գուրգուրանքով, ամուսնացրեց իր դստեր հետ և հարմար առիթի էր սպասում այս Տիգրանին նստեցնելու հայկական գահին, հոր փոխարեն։ Լուրեր կային, որ Տիգրան Կրտսերին օժանդակում է նաև նրա հորից դժգոհ Միհրդատ Պոնտացին՝ իր պապը⁶⁰։ Հաջորդ տարին, 66 թվականին Հրահատը հարձակվեց Հայաստանի վրա՝ իր մտադրությունը իրագործելու նպատակով։ Սկզբում պարթևների գործը հաջող էր ընթանում։ Նրանք հասան մինչև Արտաշատ և պաշարեցին այն։ Տիգրանը հեռացավ սարերը։ Սակայն Արտաշատի ուժեղ դիմադրությունից ընկճված, Հրահատը հտ քաշվեց իր երկիրը, Տիգրան Կրտսերին թողնելով զորքի մի մասը։ Տիգրանը վերադարձավ և ջախջախեց այդ զորամասերը, իսկ որդին, հույսը կտրելով պարթևներից, փախավ այս անգամ արդեն հռոմեացիների մոտ⁶¹։

4. ՀՌՈՄԵԱՑԻՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ։ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԻ ԴԱՇՆԱԿԻՑ

Պոմպեոսը Արևելքում։ Մովսես Եսեյանցի ջախջախումը։ Հռոմում խիստ դժգոհ էին Լուկուլլոսից, նախ՝ այն պատճառով, որ սրա ավետած հաղթանակները՝ Տիգրանի և Միհրդատի դեմ մղված պայքարում, ավելի նմանվում էին պարտությունների։ Տիգրանի դեմ պատերազմը սկսվել էր նույնիսկ առանց ծերակույտի որոշման, Լուկուլլոսի սեփական նախաձեռնությամբ, և եթե հաղթողին կներվեր նման մի խախտում, և նույնիսկ նա կփառաբանվեր, քանի որ նոր նվաճումները Հռոմին խիստ ձեռնաու էին, ապա ձեռնարկվողյան ձախողում, իհարկե, լայն հնարավորություններ էր ընձեռում Լուկուլլոսի թշնամի-

57 Տե՛ս Plut., Lucul., 35; Dio, XXXVI, 17, 1.

58 Տե՛ս App., Mithr., 104; Val. Max., IX, 11.

59 Dio, XXXVI, 51, 1—2, App., Mithr., 104.

60 Տե՛ս Dio, XXXVI, 50, 1.

61 Տե՛ս նույն տեղում, XXXVI, 52, 2, 3.